

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 61, 2026

Received 04 Aug 2024 | Revised 21 Mar 2025 | Accepted 07 Feb 2026 | Published 16 Mar 2026

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

The Economic Functions of Tahouns of Torogh in the Qajar Era

Shahin Farabi *^{ID}

Member of the Faculty of Payam Noor University of Mashhad (Sh.farabi@pnu.ac.ir)

Keywords

watermill, Toroq, Astan-e Qods Razavi, economic function, Qajar era, endowments

Citation

Farabi, Sh. (2026). The Economic Functions of Tahouns of Torogh in the Qajar Era. *Journal of Greater Khorasan*, 16(61), 51-74.

Use your device to scan and read articles online

Abstract

The watermill (āsiyāb) is one of the important human-made structures throughout history. In addition to meeting a significant part of the needs of urban and rural societies, it has served as a center of historical civilizations and contributed to economic prosperity, employment, and public welfare. Given the significant position of the Toroq watermills among the endowments of Astan-e Qods Razavi in Khorasan, their economic functions as an important source of the shrine's revenues in the form of leased properties merit examination. The main question of this research is: What was the economic position of the Toroq watermills in the prosperity and development of this region and, more broadly, among the endowments of Astan-e Qods Razavi? Based on library and documentary studies, the findings indicate that the watermills of this region, particularly Mir-Ali Shir and Mir-Sheikh, the two most important Toroq watermills, played a significant role in improving the livelihoods of local residents, maintaining settlement, and promoting regional economic prosperity by creating an economic cycle. In some cases, however, the watermills required urgent repairs and attention because of damage to various parts, drought, and seasonal water shortages in the Toroq River, thereby imposing costs on Astan-e Qods. Nevertheless, owing to their importance in supplying bread, the staple food of the population of the region and Mashhad, and their positive impact on the continuity and transformation of regional life, they contributed to the cash and non-cash revenues of Astan-e Qods Razavi through the leasing of endowments during the Qajar period. Despite the shrine's economic challenges during this period, the resolution of problems largely prevented prolonged interruptions and closures of the watermills.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2026.470849.1214>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245454.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors

Introduction

The watermill (*āsīyāb*), as one of the important human-made structures throughout history, not only met a significant part of people's daily needs in urban and rural societies but also served as a center of historical civilization and contributed to economic prosperity, employment, and public development. This simple yet highly practical technology, found in various regions of Iran, constitutes an economic phenomenon that can be studied from cultural, social, and economic perspectives. The economic affairs of Mashhad, owing to its spiritual and touristic attractions and, foremost among them, the Astan-e Qods Razavi complex as the custodian of the shrine's endowments, have always attracted the attention of ruling authorities, particularly during the Qajar era. Consequently, the endowments and their administration, including watermills as an important source of the shrine's revenue, have consistently been of considerable significance. The present study examines the Toroq watermills and their economic functions as an important component of the shrine's revenue-generating leased properties. The Toroq watermills, as a valuable and ancient heritage that, owing to their proximity to the Toroq River and their important position among the endowments of Astan-e Qods in Khorasan, once contributed to the prosperity and development of Toroq, have received limited attention from researchers due to the scarcity of written documents and records. Documentary studies indicate that the Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm watermills, as the most important watermills in the region, have primary structures dating back to the Safavid period. However, the high costs of construction and issues concerning water ownership meant that only a limited number of individuals could enter the fields of mill construction and milling. During the Qajar era, with the support of the contemporary custodians of Astan-e Qods, these watermills developed alongside the shrine's other rural endowments. Despite various obstacles and some structural problems, they retained an important position in providing bread and generating cash and non-cash revenues for Astan-e Qods.

Materials and Methods

Library Research and Document Analysis

The information that can most effectively be extracted from the documents in this field

concerns the repair and leasing of the Toroq watermills, the relevant conditions and regulations, lease periods, rental payments, the obligations of lessees and lessors, and the circumstances that led to the cancellation of lease agreements. Reconstructing and analyzing these documents, which in effect complement the documents from the Safavid period, can open a new chapter in studies of the economic history of Astan-e Qods in Khorasan during the Qajar era.

Discussion and Findings

The findings indicate that the Toroq watermills, particularly the Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm watermills, not only played a socioeconomic role in promoting the milling profession, its relations with farmers and villagers, and consequently the provision of public food supplies, but also occupied a more secure position than other occupations in the Toroq region. More importantly, because they were considered part of the rural real-estate properties of Astan-e Qods in Khorasan and were leased, alongside other endowments, to bakers and millers, they can also be examined in the broader context of the economic standing of Astan-e Qods during the Qajar era.

According to Tables 1, 2, 3, and 4, the costs incurred for the repair of the Toroq watermills included bricks, lime, straw, ash, labor costs for workers and masons, and the costs of millstones. According to the documents available at Astan-e Qods, the Toroq watermills underwent repairs on four occasions, in 1295 AH, 1306 AH, 1309 AH, and 1326 AH. In 1295 AH, the Mir-Ali Shir, Ivan, and Murcheh-Khort watermills underwent repairs, and the costs incurred for the three mills were approximately equal (Chart 5). In 1306 AH and 1309 AH, the Mir-Ali Shir and Ivan watermills underwent minor repairs, and the costs were approximately similar. This may indicate that the structures of these two watermills, which underwent repair and maintenance on four occasions, were more deteriorated than those of the other mills and therefore required more frequent repairs.

However, according to Tables 1 and 4, major repairs were carried out in 1326 AH on the two principal Toroq watermills, namely Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm. Their millstones were repaired and replaced, resulting in relatively high costs. The costs incurred for the two watermills were approximately equal and proportional (Chart 6).

Conclusion

The research findings indicate that the watermills of this region, particularly Mir-Ali Shir and Mir-Sheikhm as the most important watermills of Toroq, in addition to their positive and effective functions in providing livelihoods for local people and generating income for Astan-e Qods through leased properties, in some cases required urgent repair and attention because of the destruction and deterioration of various parts, the possible drought of 1288 AH, the flood of 1303 AH in Mashhad and Toroq, and the seasonal annual water shortages of the Toroq River. Despite the disruptions and the relative decline in the income level experienced by the holy shrine during the Qajar era, the watermills, owing to their important role in providing bread as one of the principal needs of the region and the city of Mashhad and their positive impact on the continuity and transformation of the region's livelihoods, contributed to the cash and non-cash revenues of Astan-e Qods and constituted one of the economically stable leased endowments during the Qajar period. Official correspondence indicates that, despite the custodians' efforts to reduce costs, they did not refrain from providing prompt and timely financial assistance to lessees to address structural deficiencies in the watermills, particularly those in Toroq. Relatively prompt and effective measures were therefore taken by Astan-e Qods to preserve and repair the mill structures. The study and analysis of the documents also show that Toroq and its watermills—Mir-Sheikhm, Mir-Ali Shir, Kolukh, and Murcheh-Khort—with a history of approximately four centuries, in addition to performing their primary function of supplying flour for bread production, played an important role among the endowments of Astan-e Qods, particularly during the Qajar era. The management of these watermills through leasing, together with the natural and climatic conditions of the region, played a significant role in the continuity of their operation and the successful performance of their functions. Despite the economic difficulties of the period, Astan-e Qods and its custodians and trustees, through supervision of the fulfillment of the obligations of both parties (owners and lessees), as well as through prompt and timely repairs, discounts, and financial flexibility in dealing with the lessees of these watermills,

largely prevented prolonged interruptions and closures by resolving the problems that arose.

Acknowledgments

I would like to express my sincere gratitude and appreciation to the esteemed professors, the respected staff of the library and the Research Foundation of Astan-e Qods Razavi, and all those who assisted me throughout the various stages of this research.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، زمستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI
شاپا چاپی: ۶۱۳۱-۲۲۵۱
شاپا الکترونیکی: ۱۶۷۱-۲۷۱۷

مقاله پژوهشی

کارکردهای اقتصادی طاحونه‌های طرق در دوره قاجار

شهین فارابی

استادیار، گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام‌نور، مشهد، ایران (Sh.farabi@pnu.ac.ir)

چکیده

طاحونه (آسیاب) به‌عنوان یکی از سازه‌های مهم بشری در طول تاریخ، علاوه بر رفع بخش مهمی از نیازهای روزمره در جوامع شهری و روستایی، کانون تجمع تمدن‌های تاریخی و زمینه‌ساز رونق اقتصادی، اشتغال‌زایی و آبادانی عمومی بوده است. طاحونه‌های طرق، به‌واسطه جایگاه مهمی که در میان موقوفات آستان قدس رضوی در خراسان داشته‌اند، از نظر کارکردهای اقتصادی و به‌عنوان بخشی مهم از منابع درآمدی آستانه در قالب اموال اجاره‌ای، قابل‌بررسی هستند. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که طاحونه‌های طرق از نظر اقتصادی چه جایگاهی در رونق و آبادانی این منطقه و، در حوزه‌ای گسترده‌تر، در میان موقوفات آستان قدس رضوی داشته‌اند؟ بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و سندی، بخشی از نتایج تحقیق نشان می‌دهد که طاحونه‌های این منطقه، به‌ویژه میرعلیشیر و میرشیخ، به‌عنوان مهم‌ترین طاحونه‌های طرق، با ایجاد چرخه اقتصادی، نقش مهمی در ارتقای معیشت ساکنان منطقه و تداوم سکونت و رونق اقتصادی آن ایفا کرده‌اند. هرچند این طاحونه‌ها در پاره‌ای موارد، به‌دلیل تخریب و فرسودگی بخش‌های مختلف یا خشکسالی و کم‌آبی‌های فصلی رودخانه طرق، نیازمند تعمیرات و رسیدگی فوری بوده و هزینه‌هایی را بر آستانه تحمیل می‌کرده‌اند، به‌دلیل اهمیت آن‌ها در تأمین نان، به‌عنوان غذای اصلی مردم منطقه و شهر مشهد، و تأثیر مثبتشان بر تداوم و تحول زیست منطقه، بخشی از درآمدهای نقدی و غیرنقدی آستان قدس رضوی در بخش اجاره موقوفات را در دوره قاجار تأمین می‌کرده‌اند و با وجود چالش‌های اقتصادی آستانه در این دوره، تا حد زیادی با حل‌وفصل مشکلات، از وقفه و تعطیلی طولانی‌مدت آن‌ها جلوگیری می‌شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۲/۲۵

شماره صفحات: ۷۴-۵۱

واژگان کلیدی:

طاحونه، طرق، آستان قدس رضوی، کارکرد اقتصادی، دوره قاجار، موقوفات

استناد به مقاله:

فارابی، ش. (۱۴۰۴). کارکردهای اقتصادی طاحونه‌های طرق در دوره قاجار. پژوهشنامه خراسان بزرگ، ۱۶(۶۱)، ۷۴-۵۱.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2026.470849.1214>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_245454.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

جوامع انسانی همواره با به‌کارگیری فناوری، به‌عنوان عاملی اساسی در تمایز انسان از سایر موجودات، طی فرایندهایی بر محیط خود تأثیر می‌گذارند (Rivière, 2006, p. 128). به نظر می‌رسد این فرایندها در جوامع گوناگون، سیر تطور متفاوتی داشته‌اند. آسیاب (طاحونه) از ساده‌ترین و درعین‌حال کاربردی‌ترین ابداع‌های بشر بوده است که در ایران می‌توان آن را به‌عنوان پدیده‌ای فناورانه و اقتصادی در ابعاد فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی مطالعه کرد.

طرق، به‌عنوان یکی از آبادی‌های اطراف مشهد، به‌واسطه رباط‌ها و مسیر کاروان‌رو در حدفاصل مشهد و نیشابور، در ادوار تاریخی ایران پس از اسلام، پایگاه اقامتی موقت و مناسبی، به‌ویژه برای حاکمان صفوی و قاجار و همچنین مسافران و سیاحان اروپایی، بود که قصد ورود به مشهد را داشتند. پژوهش حاضر به بررسی آسیاب‌ها یا طاحونه‌های طرق به‌عنوان گنجینه‌هایی می‌پردازد که روزگاری به‌واسطه شریان حیاتی رودخانه طرق، منبع تأمین نان، به‌عنوان معاش اصلی مردم این منطقه، بودند. هرچند امروزه به‌دلیل کاهش آب رودخانه، خشکسالی و ورود آسیاب‌های برقی، اثری از این طاحونه‌ها باقی نمانده است و شاید به همین دلیل نیز در منابع تاریخی اطلاعات چندانی درباره این سازه مهم بشری در منطقه مذکور موجود نیست، بررسی اسناد داده‌محور آستان قدس رضوی در دوره قاجار نشان می‌دهد که طاحونه‌های طرق و در رأس آن‌ها، طاحونه میرعلیشیر و میرشیخ، نه‌تنها نقش اقتصادی-اجتماعی در رونق شغل آسیابانی و مناسبات این حرفه با کشاورزان و روستاییان و در نتیجه تأمین ارزاق عمومی داشته‌اند و از همین روی، جایگاه امن‌تری نسبت به سایر مشاغل در سطح منطقه طرق داشته‌اند، بلکه، مهم‌تر از آن، به‌دلیل اینکه جزو مستغلات آستان قدس رضوی در بخش روستایی خراسان محسوب می‌شده‌اند و در ردیف سایر موقوفات به‌خازان و آسیابان‌ها اجاره داده می‌شده‌اند، در حوزه‌ای وسیع‌تر و در ارتباط با

وضعیت اقتصادی آستان قدس رضوی در عصر قاجار نیز قابل‌بررسی هستند.

آنچه بیشترین اطلاعات را در این حوزه از اسناد استخراج می‌کند، تعمیرات، اجاره طاحونه‌های طرق، شرایط و قوانین مربوط به آن‌ها، مدت اجاره، اجاره‌بها، تعهدات مستأجران و موجران و شرایطی است که به لغو قراردادهای اجاره منجر می‌شده است. احیا و تحلیل این اسناد، که درواقع مکمل اسناد دوره صفوی هستند، می‌تواند گشایشگر فصل جدیدی در مطالعات تاریخ اقتصادی آستان قدس رضوی در خراسان دوره قاجار باشد.

پیشینه پژوهش

درباره طاحونه‌های طرق تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است؛ با این حال، درباره کارکردهای اقتصادی مشهد و موقوفات آستان قدس رضوی، برخی مقالات و کتاب‌ها به چاپ رسیده است. مقاله‌ای با عنوان «مناسبات مالک و مستأجر در اراضی و املاک وقفی آستان قدس رضوی در عصر صفوی» نوشته شهرام یوسفی‌فر و همکاران، کتاب *تاریخ اقتصادی مشهد از عصر ناصری تا انقلاب اسلامی* نوشته علی نجف‌زاده و جلیل قصابی و کتاب *نشانی از مشهد قدیم در گذر اسناد تاریخی* نوشته زهرا طلایی و شکوه‌السادات سمیعی، ازجمله پژوهش‌هایی هستند که با پژوهش حاضر به‌نوعی مرتبط، اما با آن متفاوت‌اند. یکی از ابعاد مهم این تمایز، جایگاه اقتصادی طاحونه‌های طرق با تکیه بر اسناد آستان قدس رضوی در دوره قاجار و تبیین و تحلیل این موضوع است که در آثار مذکور به‌تفصیل مورد واکاوی قرار نگرفته است. سؤال اصلی پژوهش حاضر این است که طاحونه‌های طرق از نظر اقتصادی چه جایگاهی در رونق و آبادانی این منطقه و، در حوزه‌ای وسیع‌تر، در میان موقوفات آستان قدس رضوی داشته‌اند؟

روش پژوهش

با توجه به خلأهای پژوهشی موجود، پژوهش حاضر، با تأکید بر مسئله بافت‌گرایی و فاصله‌گرفتن از رویکردهای کلان‌نگر، با رویکردی خرد به مطالعه این پدیده در فرهنگ اقتصادی

منطقه‌ای روستایی در نزدیکی مشهد (طرق) می‌پردازد و این پدیده را، به‌ویژه از منظر کارکردهای اقتصادی آن، مورد مطالعه قرار می‌دهد.

طاحونه‌ها در ایران و خراسان

شکل‌گیری فناوری و سازه آسیاب آبی در ایران، پاسخی سازگارانه به ویژگی‌های طبیعی و اقلیمی منطقه بوده است که فرهنگ‌سازی خاصی را نیز به همراه داشته است. بنابراین، سویه‌های اقتصادی آسیاب از جمله موارد مهمی است که نیازمند توجه است [\(Rafifar, Gharbi, & Zarghi, 2015, p. 376\)](#). این سازه‌ها، که بیانگر ژرف‌نگری گذشتگان و احاطه آنان بر دانش مهندسی آب بوده‌اند، از لحاظ اجتماعی با کمترین نیروی انسانی کار می‌کردند و بیشترین بازدهی اقتصادی را داشتند و، چون از نیروی آب بهره می‌گرفتند، هیچ‌گونه آلودگی زیستی برای محیط ایجاد نمی‌کردند [\(Naghizadeh, 2003, p. 85\)](#). بنا به نوشته بلعمی، نخستین‌بار چگونگی آرد کردن گندم توسط آسیاب از سوی جبرئیل به حضرت آدم^(ع) آموزش داده شد [\(Bal'ami, 1965, p. 86\)](#). بی‌شک، اختراع ساده‌ترین نوع آسیاب به دوران پیش از تاریخ و زمانی بازمی‌گردد که انسان از راه گردآوری دانه‌های گیاهی برای خوراک خود، زندگی را می‌گذراند. کشف سنگ‌های آسیاب در کاوش‌های باستان‌شناسی تپه حصار دامغان، شاهی بر این مدعا است [\(Wilson, 1968, p. 30\)](#). قدمت نخستین آسیاب‌ها یا طاحونه‌ها در تاریخ ایران به دوره اشکانی و ساسانی بازمی‌گردد. مجموعه حقوقی پهلوی «ماتیکان»، نخستین منبع معتبری است که در آن به آسیاب‌های آبی و قرار گرفتن آن‌ها بر رودخانه‌ها و قنات‌ها و نیز وجود آب به‌عنوان نیروی محرکه این آسیاب‌ها اشاره شده است. در ایران دوره اسلامی نیز جغرافی‌دانانی همچون مقدسی، مستوفی و ابن‌بلخی، درباره تداوم سنت استفاده از آسیاب‌ها به‌صورت پراکنده مطالبی مطرح کرده‌اند.

آسیاب‌ها به‌لحاظ نوع و نیروی محرکه به پنج نوع آس‌باد، خراس، دست‌آس، آسیای موتوری و آسیاب‌های آبی تقسیم

می‌شوند. آسیاب‌های آبی مرسوم در ایران را نیز می‌توان بر اساس نوع چرخ آبی آن‌ها به سه گونه آسیاب ناوی یا ناودانه، آسیاب تنوره‌ای (در مناطق کم‌آب‌تر) و آسیاب چرخ‌ی یا شیبی (در مناطق پرآب) تقسیم کرد که همه آن‌ها مشتمل بر منبع آب، برج آب یا تنوره، کانال آبی بالادست در اطراف، چرخاب آبی و سنگ آسیاب بودند [\(Boloukbashi, 2009, p. 373\)](#). آسیاب‌های تنوره‌ای که در مناطق کم‌آب‌تر مورد استفاده قرار می‌گرفتند، متشکل از یک محور عمودی، تعدادی پره قاشقی و یک تونل یا تنوره بودند و، در مقابل، آسیاب‌های چرخ‌ی که در مناطق پرآبی همچون طرق برای آردکردن گندم استفاده می‌شدند، دارای یک محور افقی بودند که به‌وسیله چرخ‌دنده‌ها به محور عمودی تبدیل می‌شد. زمانی که آب قنات یا رودخانه بر پره‌های این آسیاب می‌ریخت، چرخ آسیاب به حرکت درمی‌آمد [\(Ahmadzadeh, Karimian, & Talebian, 2022, p. 8\)](#).

درباره ساختار فنی و چگونگی کارکرد طاحونه‌های طرق، هیچ سند و مدرک تاریخی در دسترس نیست. بنابراین، با تکیه بر تاریخ شفاهی و مطالعات میدانی، به سخنان یکی از ساکنان قدیمی طرق، به نام علی‌اصغر مهدی‌زاده، در گفت‌وگو با سمیرا منشادی، از مصاحبه‌گران روزنامه شهرآرا، در تاریخ ۳۱ مرداد ۱۴۰۲ ش، و از روزنامه‌های شهرداری مشهد با عنوان «مشهد چهره» استناد شده است تا نقش عناصر محلی و بومی نیز در اداره طاحونه‌های طرق مورد واکاوی قرار گیرد. روایت مهدی‌زاده بر اساس خاطرات دوره کودکی او و زمانی است که نخستین بار محموله‌های گندم را به آسیاب‌های طرق حمل می‌کرده و پس از حدود ده روز، آرد را از آسیابان تحویل می‌گرفته است. اگرچه نخستین آسیاب‌ها بادی بودند، در طرق، به‌دلیل مجاورت با سد طرق و جاری بودن رودخانه‌ای پرآب، آسیاب‌ها با نیروی آب کار می‌کردند. فضای اصلی آسیاب‌های آبی در دل زمین قرار داشت و بخش نمایان آن شامل سازه انتقال آب، نورگیرها و ورودی آسیاب بود. مهم‌ترین قسمت آسیاب، تنوره آن بود که به‌شکل مخروط طراحی و ساخته می‌شد؛ به‌گونه‌ای که آب ذخیره‌شده در آن

از روزه‌ای کوچک، با فشار، پره‌های سنگ آسیاب را به حرکت درمی‌آورد. از دیگر قسمت‌های آن می‌توان به سنگ آسیاب اشاره کرد که بسیار محکم و مقاوم بود. راهرو، اتاق آسیاب، انبار گندم، انبار آرد، محل استراحت آسیابان و اسطبل از دیگر بخش‌های آسیاب‌های طرق بود. با تحویل بار غلات به آسیابان، نشانی بر روی کیسه گندم یا جو حک می‌شد؛ سپس غلات به‌طور دقیق وزن می‌شد و هفت تا ده روز طول می‌کشید تا گندم‌های آسیاب‌شده تحویل داده شوند. اهالی طرق، برحسب اینکه با کدام‌یک از آسیابان‌ها دوستی داشتند، محصول خود را به آسیاب او می‌بردند (URL 1).

تأمل در این سخنان، دریچه‌ای برای تحلیل جایگاه اقتصادی طاحونه‌های طرق در رونق و آبادانی این منطقه می‌گشاید. بررسی مناسبات میان آسیابان با زارعی که گندم را به او تحویل می‌دادند از یک‌سو، و خبازانی که کیسه‌های آرد را برای تهیه نان، به‌عنوان غذای اصلی مردم، تحویل می‌گرفتند از سوی دیگر، و همچنین خانواده‌هایی که در حمل گندم از مزرعه به آسیاب نقش داشتند، به توسعه حرفه آسیابانی به‌عنوان یک نهاد اجتماعی کمک می‌کرد. به‌گونه‌ای که این حرفه از لحاظ اقتصادی می‌توانست زمینه اشتغال و تقسیم کار در مشاغل دیگر، ازجمله نانواپی، را در طرق فراهم سازد. هرچه این آسیاب‌ها در طرق گسترش می‌یافتند، تا حدود زیادی از میزان وابستگی مستقیم جوامع محلی به زمین کاسته می‌شد و فرصت‌هایی برای امرارمعاش قشر بی‌زمین جامعه روستایی طرق در دوره قاجار، هرچند به‌صورت اجاره‌ای و در سطحی پایین‌تر نسبت به مالکان، فراهم می‌آمد.

معروف‌ترین طاحونه‌های طرق، میرشیخم، میرعلیشیر و کلوخ نام داشتند که ساختار اولیه آن‌ها مربوط به دوره صفویه بود؛ اما هزینه‌های سنگین ساخت و موضوع مالکیت آب باعث شده بود که افراد اندکی بتوانند به این حوزه وارد شوند. آسیاب‌های متعدد موجود در امتداد چشمه گیلان، واقع در هشت فرسنگی مشهد، که به دو بخش شخصی و موقوفه آستان قدس رضوی تقسیم می‌شدند، و نیز طاحونه

بالاخیابان و طاحونه دیگری نزدیک به مزرعه کلاته مشهدقلی که با آب نهر خیابان گردش می‌کرد و یک‌چهارم درآمد آن را مالکان این طاحونه به‌عنوان حق‌الشرب به آستان قدس رضوی پرداخت می‌کردند، از دیگر طاحونه‌های مشهد و پیرامون آن در دوره قاجار بودند. درآمد حاصل از طاحونه‌های طرق، از نظر اقتصادی منبعی باثبات برای کسب درآمد بود؛ ازاین‌رو، برخی مالکان شخصی، آن‌ها را از حالت ملکی خارج و به موقوفه تبدیل کردند و به‌تدریج آن‌ها را برای آستان قدس رضوی و مدارس وقف کردند (Najafzadeh et al., 2021, pp. 342-343).

مهم‌ترین کارکرد طاحونه‌ها، حداقل از منظر اقتصادی که محور اصلی پژوهش حاضر است، رفع نیاز روزانه عموم جامعه و تهیه آرد و در نتیجه تأمین نان به‌عنوان منبع اصلی ارزاق عمومی بود. شایان ذکر است که در بررسی رونق طاحونه‌های طرق، علاوه بر نکات مطرح‌شده، نباید از جغرافیا و شرایط اقلیمی این منطقه غافل شد؛ زیرا دو عامل طبیعی (میزان بارندگی سالانه، وجود آب‌های سطحی و جاری و بندهای مختلف ازجمله گلستان، طرق، کشف‌رود و نهر خیابان) و انسانی در این رونق و استمرار مؤثر بوده‌اند. از میان آن‌ها، بند طرق اهمیت بیشتری در استمرار حیات طاحونه‌های میرشیخم و میرعلی شیر داشت. لازم به ذکر است که رودخانه طرق و شاخه فرعی آن به نام «عارفی»، جریان‌های سطحی‌اند که کل حوزه طرق را زهکشی کرده و تا پیش از احداث سد (سال ۱۳۶۲ شمسی)، طغیان‌های بزرگ خود را پس از تغذیه از بارش‌ها به رودخانه کشف‌رود منتقل می‌کردند. آینده سالانه به میزان حدود ۱۷ میلیون مترمکعب و سیلاب‌های دوره سه‌ماهه اسفند تا خرداد، تنها منابع آب سطحی بوده‌اند که مخروطه افکنه طرق را تغذیه می‌کرده‌اند؛ اکنون این مخروطه افکنه صرفاً با آب سرریز تغذیه می‌شود (Velayaati, & Kamkar Yazd Nejad, 2008, p. 177).

مکان و بافت جغرافیای اقتصادی طاحونه‌های طرق

طرق، نام یک آبادی در جنوب مشهد بر سر راه نیشابور به هرات است که در ادوار گذشته از آن به دشت طرق، دهکده طرق و قریه طرق یاد می‌شد و امروزه به‌عنوان یکی از شهرک‌های اقماری در ناحیه هفت مشهد به شمار می‌رود (Mehrizi, 2011, p. 9&18). راه طرق از جنوب مشهد و از راه دهسرخ به سمت نیشابور ادامه می‌یافت و درواقع مسیر اصلی کاروان‌ها بود که نیشابور را به مشهد متصل می‌نمود و دارای رباط‌های متعدد ازجمله رباط طرق بود. عبور امام رضا^(ع) از این مسیر، قبل از ورود به طوس بر اهمیت معنوی و تاریخی طرق افزوده است (Mehrizi, 2011, pp. 26&27). مکاتیب فارسی غزالی و چهارمقاله عروضی متعلق به قرن پنجم هجری قمری، قدیمی‌ترین متونی هستند که در نوشته‌هایشان بنا به‌ضرورت از دشت طرق یاد نموده اند (Nezami Arouzi Ghazali, 1954, p. 5, 12)؛ (Samarghandi, 1990, p. 65). با بررسی وقایع مختلف تاریخی در ادوار زمانی تاریخ ایران تا دوره معاصر، روشن می‌شود که به دلیل مجاورت این منطقه با مشهد، شاهان، شاهزادگان و حاکمان به طرق به‌عنوان گذرگاهی دارای اهمیت سوق‌الجیشی به‌ویژه در جنگ‌ها و ناآرامی‌ها توجه داشتند. نقش طرق در جریان سرکوب ناآرامی‌های خراسان در زمان سلطان غیاث‌الدین غوری (Juzajni, 1994, p. 360) و همچنین نقش پایگاهی این منطقه در نبردهای مکرر صفویان و ازبک‌ها (Modarres Razavi, 1999, pp. 34, 52, 61, 68, 108, 114) نشانه‌هایی از این اهمیت است. استقبال مردم مشهد از نصرالله میرزا، دومین پسر نادرشاه افشار در منطقه طرق نیز در برخی منابع دوره افشار ثبت شده است (Golestaneh, 2017, pp. 98, 99). از منابع دوره قاجار، به‌ویژه سفرنامه‌ها و خاطرات، اطلاعات پراکنده‌ای درباره طرق وجود دارد. نویسندگان آثاری چون روزنامه سفر خراسان، خاطرات میرزا قهرمان امین‌لشکر، خاطرات حاج سیاح، سفرنامه مک‌گرگر، سفرنامه خانیکوف، سفرنامه کلنل بیت و سفرنامه ناصرالدین‌شاه که در سفرهای

خود به خراسان، پیش از ورود به مشهد از طرق عبور کرده و چند روزی را در رباط‌های طرق سکنی گزیده‌اند، همگی قریب به اتفاق از طرق به‌عنوان مسیری کاروان‌رو برای عبور شاهان قاجار، سیاحان و جهانگردان اروپایی و به‌طور کلی مسافران یاد کرده‌اند. این منطقه در دوره قاجار، نخستین نقطه‌ای بود که ناصرالدین‌شاه در مسیر بازگشت خود از خراسان پس از ترک مشهد در سال ۱۳۰۰ قمری، به همراه هیئت همراه و خوانین خراسان به آن‌جا رسید. او در سفرنامه خراسان، موقعیت مکانی و جغرافیایی طرق و طاحونه‌های آن را چنین توصیف کرده است: «از شهر مشهد تا طرق دو فرسخ است، اما این‌جا که اردو زده‌اند تا طرق نیم فرسخ مسافت دارد. طرق در سمت دست چپ واقع شده و از این‌جا هیچ پیدا نیست. این‌جا هم جزو طرق محسوب است و دارای چند باب طاحونه است. اما طرق دهی است بسیار خوب و معتبر که وقف بر حضرت رضا (ع) است.» (Naser al-Din Shah, 1982, p. 195). سفرنامه‌نویس روس خانیکوف نیز در بخشی از سفر خود به مشهد، پس از حدود یک ماه توقف در آن شهر وارد طرق می‌شود و آن‌جا را منطقه‌ای خشک و بی‌آب و علف توصیف می‌کند که دهکده‌هایی پیرامون آن را فراگرفته‌اند؛ او معمولاً آن را محل توقف کاروان‌های عازم هرات می‌داند (Khanykov, 1996, p. 124). شایان ذکر است که در منابع فوق‌الذکر، به‌عنوان منابع کتابخانه‌ای دست‌اول، در بخش مربوط به طرق، به‌جز سفرنامه ناصرالدین‌شاه که آن‌هم اشاره‌ای ضمنی دارد، در بقیه منابع درباره طاحونه‌های این منطقه اطلاعاتی وجود ندارد و همین مسئله نگارنده پژوهش حاضر را با دشواری و فقر اطلاعات مواجه کرده است. بنابراین، بخش‌های اصلی این پژوهش (کارکردهای اقتصادی طاحونه‌های طرق در دوره قاجار) به‌طور عمده بر مبنای اسناد آرشیوی نگارش و تنظیم شده‌اند.

طاحونه‌ها و نقش آن‌ها در اقتصاد طرق

مطالعه و پژوهش درباره طاحونه‌ها و فرهنگ آسیابانی تا حدودی زمینه‌های قابل‌توجهی برای شناخت اوضاع زندگی

مردم از نظر ساختار اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی فراهم می‌کند. آسیاب و آسیابان با افزودن ارزش به ماده اولیه حاصل از بخش تولیدی جامعه، وارد عرصه حیات اقتصادی جامعه می‌شود. در گذشته، آسیاب‌ها یکی از عناصر اقتصادی مهم جامعه بودند که با کمترین نیروی انسانی فعالیت می‌کردند و بیشترین بهره‌وری اقتصادی را داشتند؛ به‌طوری‌که می‌توان آن‌ها را نمونه بارزی از یک فناوری پایدار و منطبق با محیط دانست. در دوره اسلامی، به‌ویژه از دوره قاجار به بعد، با ساخت آسیاب‌های آبی متعدد، چرخه‌ای اقتصادی شکل گرفت که ضمن تأمین گندم و آرد منطقه، به گسترش روابط و ارتباطات تجاری و اقتصادی با مناطق هم‌جوار نیز می‌انجامید.

بی‌گمان، اقلیم از مهم‌ترین عوامل طبیعی است که نقش تعیین‌کننده‌ای در تعیین حدود و شیوه‌های امرار معاش و فعالیت‌های اقتصادی ایفا می‌کند. منطقه طرق نیز به‌واسطه شرایط محیطی مناسب، ازجمله وجود رودخانه طرق و زمین‌های کشاورزی حاصلخیز، از این قاعده مستثنا نبود؛ چنان‌که وجود چندین طاحونه بزرگ و مهم در این منطقه، گواهی بر این موضوع است. ساکنان طرق با توجه به شرایط طبیعی و وجود آب‌های سطحی و طبیعی، ازجمله رودخانه طرق، به‌درستی نسبت به مدیریت و کنترل این منابع آبی آگاهی یافتند و آسیاب‌های متعددی در این منطقه ساختند. این طاحونه‌ها با ایجاد یک چرخه اقتصادی، نقش مهمی در ارتقای معیشت ساکنان منطقه، تداوم سکونت و رونق اقتصادی آن ایفا کردند.

شکل‌گیری و ظهور آسیاب‌ها، از منظر تحولاتی که در روابط تقسیم کار در جوامع ایجاد کرد نیز حائز اهمیت است. شواهد تاریخی نشان می‌دهد که پیش از شکل‌گیری و گسترش آسیاب‌ها، زنان نقش مهمی در اقتصاد خانواده بر عهده داشتند؛ چنان‌که آسیاب‌کردن گندم و سایر مواد موردنیاز خانواده با آسیاب‌های دستی، بخشی از فعالیت‌های آنان بود. با این حال، با ایجاد و گسترش طاحونه‌ها، فعالیت آسیاب‌کردن از فعالیتی زنانه به فعالیتی

عمدتاً مردانه تبدیل شد و زنان مشارکت پررنگ‌تری در قالی‌بافی و فعالیت‌های دامداری و کشاورزی یافتند (Papli Yazdi, 1985, p. 18). همچنین، مسئله مالکیت آسیاب‌ها از مواردی است که باید در زیرمجموعه کارکردهای اقتصادی مورد توجه قرار گیرد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که مالکیت آسیاب‌ها عمدتاً به دو صورت اجاره‌ای و ملکی بوده است. به علت مخارج و هزینه‌های نسبتاً بالای احداث آسیاب، معمولاً افرادی از جامعه روستایی که از طبقه کشاورز بودند و وضعیت مالی نسبتاً مطلوبی داشتند، آسیاب را احداث می‌کردند و آن را به افرادی از طبقه غیرکشاورز اجاره می‌دادند. از آنجاکه درآمد حاصل از طاحونه‌های طرق، منبعی باثبات برای کسب ثروت و تأمین درآمد اقتصادی بود، برخی مالکان شخصی، آسیاب‌های خود را از مالکیت شخصی خارج و به موقوفه تبدیل کردند و این موقوفات به تدریج وقف آستان قدس رضوی و مدارس شدند. بررسی اسناد نشان می‌دهد که مستأجران طاحونه‌ها عمدتاً از میان آسیابانان و افراد شاغل در این حرفه انتخاب می‌شدند و می‌بایست به‌عنوان مال‌المصالحه، سالیانه وجوهی را به‌صورت نقدی و غیرنقدی به آستان قدس رضوی پرداخت می‌کردند. [sakmagh, 41655, p. 1-2; 41045, p. 3; 41655, p. 1; 38692, p. 3; 42578, p. 1; 43037, p. 3](#). مبنی بر اسناد، شکل‌گیری و گسترش آسیاب‌ها در طرق، زمینه تحول در تقسیم کار اقتصادی را نیز فراهم آورد و تا حدودی از میزان وابستگی مستقیم روستاییان به زمین کاسته و فرصت‌هایی برای امرارمعاش قشر بی‌زمین جامعه روستایی در بخش خدمات و فرصت‌های شغلی و درآمدی را برای ساکنان این منطقه ایجاد نمود.

مشهد و آستان قدس رضوی در خلال مدیریت طاحونه‌ها

روستای طرق و اراضی و طاحونه‌های آن، از نظر تاریخی، جزو موقوفات آستان قدس رضوی محسوب می‌شدند؛ بنابراین، مدیریت و اجاره این موقوفات از سوی متولیان آستانه صورت می‌گرفت. با توجه به اینکه بازه زمانی اسناد مربوط به طاحونه‌های طرق، بیشتر سال‌های حکومت ناصرالدین‌شاه

قاجار را دربرمی‌گیرد، لازم است به‌صورت گذرا به تاریخ شهر مشهد و آستان قدس رضوی در دوره قاجار، به‌ویژه عصر ناصری، پرداخته شود. هم‌زمان با آغاز رقابت‌های روس و انگلیس در ایران، خراسان در دوره قاجار، در سال ۱۲۸۸ ق. با قحطی گسترده و شدیدی مواجه شد که زمینه‌های آن را شیوع وبا و خشکسالی‌های دو سال پیش از آن فراهم کرده بود و پیامدهای متعددی بر جای گذاشت (Daneshyar, & Kazembeygi, 2015, p. 131) که در بخش معضلات طاحونه‌ها بدان اشاره خواهد شد. همچنین، بلوای نان ۱۲۱۱ ق در مشهد (Etemad al-Saltaneh, 1992, p. 951) و پیامدهای آن ازجمله احتکار گندم و مالیات بستن به نانوائی‌ها که برخی همچون کلنل بیت، عامل آن را روس‌ها دانسته و می‌توانست زمینه نفوذ بیشتر آنان را در این منطقه فراهم نماید، ازجمله رویدادهایی بود که به لحاظ اقتصادی در تولید گندم و گرانی آن و بالطبع کارکرد اقتصادی طاحونه‌ها تأثیر به‌سزایی داشت (Yate 1986, p. 239).

با توجه به اینکه طاحونه‌های مشهد و حومه معمولاً در قالب موقوفات، توسط آستان قدس رضوی و متولیان آن اداره می‌شدند، لازم است به‌صورت کلی و مقدماتی، تاریخ خراسان در عصر ناصری و اوضاع کلی آستان قدس رضوی از نظر اقتصادی در این دوره مورد بررسی قرار گیرد. پرسش مطرح این است که آستان قدس رضوی، در زمانی که برای تداوم فعالیت طاحونه‌ها، مطابق داده‌های موجود در اسناد، متحمل هزینه‌های متعددی می‌شد، در چه شرایط اقتصادی قرار داشت؟ آستان قدس رضوی در دوره قاجار، به‌ویژه از اواسط سلطنت ناصرالدین‌شاه، از نظر اقتصادی با مشکلات عدیده‌ای مواجه بود. از نظر منابع مالی نیز آستانه، به دلیل وابستگی به اراضی کشاورزی، درآمد ثابتی نداشت تا بتواند مسیر مشخصی را برای کارآمدی، گسترش و ترقی اقتصادی طی کند (Kazembeygi, 2020, p. 251). بررسی اسناد نشان می‌دهد که در اواخر دوره قاجار به دلیل نابسامانی‌های داخلی و خارجی، اقدامات متولیان آستانه

ازجمله ظهیرالاسلام و مؤتمن‌الملک که در زیرمجموعه دولت مرکزی قرار داشتند، با وجود تلاش‌هایشان، برای تأمین کسری بودجه چندان مفید واقع نشد (Farabi, 2023, p. 226).

با وجود این نابسامانی‌ها، به دلیل اهمیت و نقش حیاتی طاحونه‌های مشهد، به‌ویژه طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخ، در تأمین نیازهای مردم طرق در دوره قاجار و از سوی دیگر، درآمدزایی این طاحونه‌ها برای آستان قدس رضوی از طریق مال‌الاجاره‌های نقدی و جنسی، متولیان آستانه مقدس رضویه تلاش داشتند در آبادانی، حفظ و رونق این طاحونه‌ها بکوشند. شاهد این مدعا، هزینه‌هایی است که آستانه برای تعمیرات و رفع نواقص متحمل می‌شد تا خللی در کارکردهای اقتصادی طاحونه‌ها و تأمین نان و معیشت مردم ایجاد نشود.

همان‌طور که بیان شد، اغلب طاحونه‌های طرق وقف آستان قدس رضوی بودند. بنابراین، بر اساس اسناد، بررسی نحوه مدیریت طاحونه‌های طرق می‌تواند نکات مهم و کلیدی درباره کارکردهای اقتصادی آن‌ها را در این پژوهش آشکار سازد. معمولاً این طاحونه‌ها برای مدت سه یا چهار سال به آسیابانان اجاره داده می‌شدند. تقریباً اغلب اسناد مربوط به دوره قاجار، ماهیتی کمی دارند تا کیفی و به‌نوعی صورت‌حساب‌های مالی شامل میزان درآمدها و هزینه‌های ناشی از تعمیر و بازسازی طاحونه‌ها هستند که در جریان بازدید مأموران آستان قدس رضوی در این دوره ثبت شده‌اند. این اسناد نشان می‌دهند که طاحونه‌ها به‌عنوان منبعی باثبات برای درآمد آستانه، اهمیت داشته‌اند.

اجاره طاحونه‌های طرق

مبتنی بر اسناد، اجاره مستغلات مختلف شهری و روستایی از مقوله‌های بسیار مهم در کسب درآمد و تأمین منافع اقتصادی دولت و آستان قدس رضوی بود که سابقه آن به دوره صفوی بازمی‌گردد و با اندکی تطور و تکامل به دوره قاجار نیز امتداد یافته است. در این قسمت، لازم است به‌صورت کلی نگاهی به این مقوله در دوره‌های صفوی و افشار داشته

باشیم تا زمینه درک بهتر بحث اجاره طاحونه‌های طرق در دوره قاجار فراهم شود. در همین ارتباط، مقاله‌ای مبسوط، مدت اجاره‌ها، شرایط اجاره، اجاره‌بها و مناسبات میان مالک و مستأجر را مورد بررسی قرار داده است. در این مقاله عنوان شده است که املاک و اراضی روستایی شامل قصبه‌ها و قریه‌ها، مزارع، باغات، قنات‌ها و طاحونه‌ها بوده‌اند که از دوره صفویه به صورت اجاره‌ای واگذار می‌شدند (Yousefifar et al, 2016, p. 49-50). طاحونه‌ها، که محور پژوهش حاضر هستند، به دو شکل آباد و دایر، با تمام ادوات حجریه، خشویه و حدیدیه، یا به شکل بایر اجاره داده می‌شدند. در بیشتر موارد، واژه به کار رفته برای اجاره طواحین، «حجر طاحونه» یا همان «سنگ» بود که بر اساس تعداد آن، مبلغ اجاره نیز متفاوت می‌شد. مدت اجاره طاحونه‌ها نیز بین یک تا چهار سال شمسی متغیر بود. مبلغ اجاره طاحونه‌ها گاه به صورت جنسی و در قالب آرد گندم خبازپسند و آرد جو و گاه به صورت توأمان، نقدی و جنسی، پرداخت می‌شد (Yousefifar et al, 2016, p. 51).

از لحاظ تعهدات مستأجران نسبت به مورد اجاره، بررسی اسناد نشان می‌دهد که مستأجران طاحونه‌ها، که عمدتاً از میان آسیابانان و افراد شاغل در این حرفه انتخاب می‌شدند، الزامات بیشتری نسبت به سایر مستغلات، همچون یخدان‌ها و کاروانسراها، در قبال موجر، که خود آستان قدس رضوی بود، بر عهده داشتند. نکته دیگر این بود که عدم پرداخت به موقع اجاره می‌توانست به لغو یک طرفه قرارداد طاحونه منجر شود. هزینه‌های مربوط به تعطیلی‌های ناشی از تغییرات جوی و شرایط آب‌وهوایی، یخندان و سردی هوا، کم‌آبی و آب‌بندی طاحونه، همچنین هزینه‌های کشاورزی، همچون تنقیه زیرجوی و بالاجوی، بر عهده مستأجران بود و مستأجر برای پرداخت اجاره نیز به ضامن نیاز داشت. در مورد طاحونه‌های بایر و غیرفعال، مستأجر مکلف بود در مدت مشخص، طاحونه را آباد گرداند. در یک مورد، این مسئله در دوره شاه عباس اول به وقوع پیوسته است (Yousefifar et al, 2016, p. 53). در مقابل، موجران این طاحونه‌ها نیز

تعهداتی داشتند. پرداخت هرگونه مطالبات دیوانی و مال‌الوجوهات، انجام تعمیرات طاحونه‌ها، تأمین مصالح ضروری، از جمله سنگ طاحونه، چرخ، پره، پیکان و آهن، لایروبی نهر آب طاحونه، تنقیه زیرجوی و بالاجوی و پرداخت هزینه‌های مربوط به تعطیلی‌های ناشی از تعمیرات، آفات ارضی و سماوی و غیره، از جمله این تعهدات بود. در برخی موارد، از جمله هزینه‌های کشاورزی مربوط به تنقیه جوی‌ها و همچنین تعطیلی‌هایی که به دلایل مختلف پیش می‌آمد، این تعهدات با مستأجران مشترک بود (Ibid, p. 56). نکته شایان ذکر درباره تعهدات مشترک میان موجران و مستأجران این است که این مسئله گاه می‌توانست سبب بروز اختلافات و مشکلات اقتصادی میان طرفین و در نتیجه فسخ قرارداد شود.

مطابق مفاد یک اجاره‌نامه مربوط به طاحونه‌های طرق در سال ۱۱۴۶ ق، چهار حجر طاحونه، شامل کلوخ، میرعلیشیر و میرشیخم، فعال بوده و به مدت یک سال به یکی از خبازان این منطقه به نام عبدالواحد، به مبلغ چهل و هفت تومان عراقی، اجاره داده شده بود. بر اساس مفاد این اجاره‌نامه، هرگونه شکستگی سنگ طاحونه و نیز حق التولیه اولاد مرحوم خواجه عتیق‌علی و حق‌النظاره بر عهده وکلای سرکار، و تأمین مصالح املاک طواحین مزبور بر عهده مستأجر بود (Talaiei, & Samiei, 2017, p. 142, 143). این روند اجاره طاحونه‌های طرق، یعنی میرعلیشیر و میرشیخم، از سوی متولیان آستان قدس رضوی، با حفظ برخی قوانین مربوط به اجاره، از قبیل مدت اجاره، قشر بندی مستأجران طاحونه‌ها، میزان و مبلغ اجاره، تعهدات موجران و مستأجران و شرایطی که می‌توانست موجب فسخ قرارداد شود، با اندکی تطور و تکامل از دوره‌های صفوی و افشار به دوره قاجار رسید. در سندی مربوط به ۱۲ ربیع‌الثانی ۱۲۲۶ ق. درباره اجاره طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم و ایوان، مدت اجاره پنج سال کامل شمسی و مبلغ مال‌الصلح برای مجموع پنج سال، ۱۵۰۱ تومان نقدی و ۵۷۵ خروار آرد به صورت غیزنقدی تعیین شده است. در حاشیه بالای این

اجاره‌نامه تأکید شده است که هرگونه تغییر به‌منظور افزایش مبلغ مذکور، موجب فسخ قرارداد خواهد شد ([sakmagh, 41655, p. 1](#)).

تعهداتی که برای مستأجران طاحونه‌های طرق در دوره قاجار در اسناد ذکر شده است، بیشتر در قالب رسیدگی به امور روزمره و انجام الزامات مقرر در پایان قرارداد بوده و مشابه همان تعهدات مستأجران در دوره صفویه است که پیش‌تر به آن‌ها اشاره شد. البته اجرای این تعهدات مشروط بر آن بود که هنگام تحویل، همه تجهیزات و ملحقات در جای خود نصب و سالم تحویل امنای آستان قدس رضوی شود. چنانچه تعمیرات اساسی‌تر و بنیادی‌تری مورد نیاز بود، ابتدا باید از امنای آستان قدس رضوی کسب اجازه می‌شد و مستأجر موظف بود هزینه‌های آن را از درآمد خود و بخشی از مال‌الصلح همان سال تأمین کند. همچنین، در دو سال آخر قرارداد، باید مبلغ پنج تومان خراسانی بابت اسقاط سنگ آسیاب و مصالح آن، به امنای وقف پرداخت می‌شد و در صورت تأخیر یا تخلف از هر یک از شروط وقف، اختیار فسخ قرارداد با امنای وقف بود ([sakmagh, 41045, p. 1, 3](#)) ([تصویر ۱](#)). ساخت‌وساز هرگونه عمارت در این اراضی و اجاره‌دادن آن‌ها به غیر نیز ازجمله مواردی بود که از سال ۱۲۲۶ق. در شرایط ضمن‌العقد پیش‌بینی شد؛ با این شرط

که عمارت احداث‌شده ابتدا به تأیید معمار برسد و سپس به غیر اجاره داده شود. در آن زمان، در صورت پرداخت مال‌المصالحه، اولیای آستانه مقدس رضویه مطلقاً اختیار فسخ قرارداد را نداشتند ([sakmagh, 41655, p. 3](#)). بیشترین هزینه‌های مربوط به این طاحونه‌ها در اسناد، به‌صورت کمی و با جزئیات، ازجمله با ذکر تک‌تک مصالحی مانند آهک، خاکستر، سنگ طاحونه، خاک قرمز، کاه و غیره، همچنین تعداد عمده و بنا، ثبت و ضبط شده است. در پایان، گزارش برآورد هزینه‌های تعمیرات، با ذکر ماه و سال، باید به اطلاع متولی وقت آستان قدس رضوی می‌رسید. معمولاً مأمورانی نیز از سوی آستانه برای حصول اطمینان از صحت گزارش به محل اعزام می‌شدند و در صورت تأیید گزارش، برات هزینه‌ها صادر می‌شد ([sakmagh, 30459, pp. 3-4](#)). البته نباید از نظر دور داشت که مطابق شروط اجاره طاحونه‌های وقفی طرق در دوره قاجار، آستان قدس رضوی تنها در قبال هزینه‌های تعمیرات کلی تعهد پرداخت داشت. در مقابل، هزینه تعمیرات جزئی بر عهده شخص مستأجر بود؛ با این حال، این هزینه‌ها نیز باید در قالب گزارش به آستانه ارسال می‌شد، زیرا هیچ‌گونه اقدامی نباید بدون اجازه متولیان آستانه انجام می‌گرفت.

تصویر ۱: تعهد مستأجران طاحونه‌های طرق (ملا آقاخان، آقا اسماعیل و آقاغلامرضا) از قرار یک طغرا مصالحه‌نامه‌چه در محرم ۱۲۹۴ق

([sakmagh, 41045, pp. 1, 3](#))

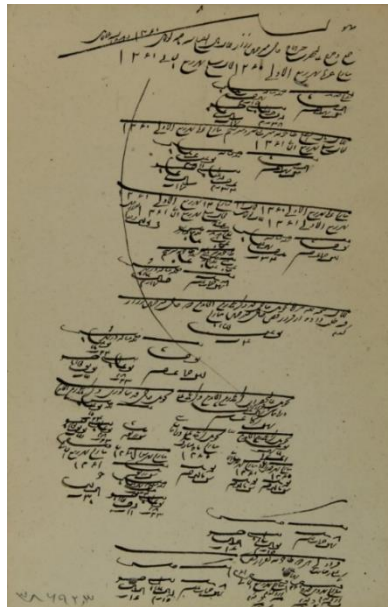
بررسی میزان درآمد طاحونه‌های طرق

به لحاظ درآمدی، در اسناد موجود گزارش‌های منظم و دارای توالی سالیانه از طاحونه‌های طرق وجود ندارد تا بتوان بر اساس آن‌ها، با رویکردی تطبیقی، وضعیت درآمدی این طاحونه‌ها را بررسی کرد. با این حال، بر اساس اسناد موجود و گزارش‌های پراکنده از میزان مال‌الصلح و جمع و خرج طاحونه‌های طرق که درآمدهای حاصل از آن‌ها را ثبت کرده‌اند، می‌توان استنتاج کرد که این درآمدها در دو بخش نقدی و جنسی بوده‌اند. درآمدهای غیرنقدی شامل آرد گندم خبازیسند و آرد جو بود و گاهی نیز پرداخت‌ها به صورت توأمان نقدی و جنسی انجام می‌شد. وجه اجاره نیز به صورت توأمان نقدی و جنسی پرداخت می‌شد. پرداخت مال‌الاجاره‌ها به صورت نقدی و گاه جنسی، متناسب با مورد اجاره و میزان بهره‌وری آن، صورت می‌گرفت؛ اما در مورد طاحونه‌ها که مورد اجاره، تولیدکننده محصول بود،

پرداخت‌ها به صورت جنسی انجام می‌شد. اسناد ذکرشده در این بخش، چند سند محدود و پراکنده با عنوان «گزارش جمع و خرج» بابت مال‌الصلح است که از سوی برخی مستأجران طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم، به تفکیک درآمدهای نقدی و جنسی، برای استحضار متولیان آستان قدس رضوی ارائه شده‌اند. به عنوان نمونه، صورت جمع و خرج یکی از مستأجران طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم، به نام سیدمهدی، برای مدت ده سال، از رمضان ۱۲۵۰ ق. تا رمضان ۱۲۶۰ ق.، و همچنین در سند دیگری با عنوان «جمع و خرج حاجی میرحسین رزاز» بابت مال‌الصلح طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم، از ربیع‌الاول ۱۲۶۰ ق. تا ربیع‌الثانی ۱۲۶۱ ق.، مطابق جدول ۱ گزارش شده است (sakmagh,42578, p. 1; 38692, p. 3) (تصاویر ۲-۳).

تصویر ۲: صورت جمع و خرج سید مهدی مستأجر طاحونه میرعلیشیر و میرشیخم از غره رمضان ۱۲۵۰ ق تا سلخ رمضان ۱۲۶۰ ق

(sakmagh,42578, p. 1)

تصویر ۳: صورت جمع و خرج حاجی میرحسین رزاز بابت مال الصلح طاحونه میرعلیشیر از ربیع الاول ۱۲۶۰ ق تا ربیع الثانی ۱۲۶۱ ق ([sakmagh, 38692, p. 3](#))

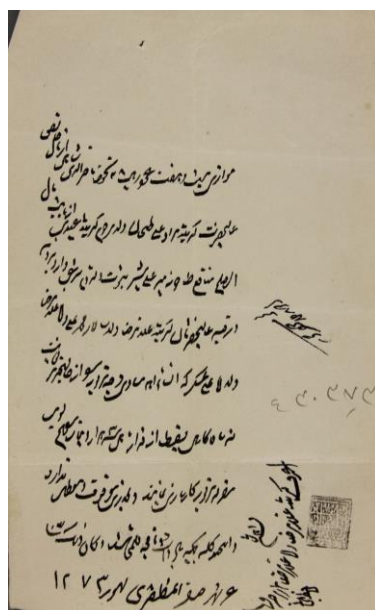
پروشمه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۶۱، ۱۴۰۴

۶۴

گرفته می‌شد. در یکی از این تمسک‌نامه‌ها مربوط به صفر ۱۲۷۳ ق که در ذیل اسناد خیلی مهم آرشیو اسناد آستان قدس رضوی طبقه‌بندی شده است چنین مقرر گردیده که ۲۷ ریال معادل ۲۸ نخودی ناصرالدین‌شاهی از مال خالص شخص آسیابان با نام «مرادعلی طحان» در ظرف مدت ۹ ماه کامل و البته به شکل قسطی از قرار ماهی ۳۰۰۰ دینار پرداخته و باید متعهد شود که در این مورد تخلفی صورت نگیرد ([sakmagh, 43037, p. 3](#)) (تصویر ۴).

از حدود چهار سال بعد (ذیقعه ۱۲۶۴ ق)، سند دیگری با عنوان دریافت درآمد حاصل از مال الصلح طاحونه میرعلیشیر به دست آمده که میزان این درآمد ۶۳ تومان و ۴۶۶۴ دینار گزارش شده است ([sakmagh, 3725, p. 1](#)). گاهی این قبیل گزارش‌ها با تأخیر یک‌ساله پرداخت می‌شد و به استحضار آستان قدس رضوی می‌رسید، زیرا در صدر سند از آن با عنوان مال الصلح سنه ماضیه ([sakmagh, 38692, p. 3](#)) یاد شده است. در این‌گونه موارد، تعهدنامه‌هایی با عنوان «تمسک‌نامه» از مستأجران

تصویر ۴: تعهد مستأجران طاحونه میرعلیشیر از بابت پرداخت مال الصلح منافع طاحونه مزبور ([sakmagh, 43037, p. 3](#))

جدول ۱: درآمد (مال‌الصلح) طاحونه‌های طرق ۱- (sakmagh, 42578, p. 1; 13725, p. 1; 38692, p. 3; 41045, p. 3, 41655, pp. 1-2)

۲)

درآمد (مال‌الصلح) طاحونه‌های طرق						
محدوده زمانی	۱۲۵۰ ق	۱۲۶۰ ق	۱۲۶۴ ق	۱۲۹۴ ق	۱۳۲۶ ق	
مدت مال‌الاجاره	۱۰ سال	۱ سال	۱ سال	۳ سال	۵ سال	
طاحونه	میرعلیشیر و میرشیخم	میرعلیشیر و میرشیخم	میرعلیشیر	میرعلیشیر و میرشیخم	میرعلیشیر و میرشیخم	ایوان و شهر
نقدی	۳۳ تومان و ۸۰۰۰ دینار	۶۷ تومان و ۳۰۷۸ دینار	۶۳ تومان و ۴۶۶۴ دینار	۴۵۰ تومان	۱۵۰۱ تومان	
غیرنقدی	گندم	۴ خروار و ۱۲ من و ۲۰ سیر	۲۵ خروار و ۸۱ من و ۳۸ و نیم سیر	-----	-----	۵۷۵ خروار آرد
	جو	۳ خروار و ۵۲ من و ۲۰ سیر	۱۰ خروار و ۷۶ من و ۱۷ سیر	-----	-----	

برخی از این مبالغ مال‌الصلح، درواقع همان مال‌الاجاره چندساله بودند که موجب افزایش درآمد موقوفات آستان قدس می‌شدند. به‌عنوان نمونه، مطابق اجاره‌نامه‌ای مربوط به سال ۱۲۹۴ ق. درباره اجاره طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم در طرق، متعلق به دوره ناصرالدین‌شاه، مدت اجاره سه سال کامل یا به عبارتی ۳۷ ماه تعیین شده بود. مبلغ مال‌الصلح این طاحونه‌ها ۴۵۰ تومان، بر مبنای سالی ۱۵۰ تومان، و در مجموع برای سه سال، ۴۵۰ تومان رایج‌خانه عامره، معادل ۲۶ نخودی ناصرالدین‌شاهی، مقرر شده بود که به‌صورت قسطی و در پایان هر سال، مبلغ ۱۵۰ تومان پرداخت شود (sakmagh, 41045, p. 3). در این میان، هرچه مدت اجاره طولانی‌تر می‌شد، طبیعتاً مبلغ مال‌الصلح طاحونه‌ها نیز افزایش می‌یافت. مقررشدن مبلغ ۱۵۰۱ تومان، به‌اضافه ۵۷۵ خروار آرد، برای چهار حجر طاحونه، شامل میرعلیشیر، میرشیخم، ایوان و شهر، در سال ۱۳۲۶ ق. برای مدت پنج سال کامل شمسی، مصداقی بر این مدعاست (sakmagh, 41655, pp. 1-2).

معضلات طاحونه‌های طرق

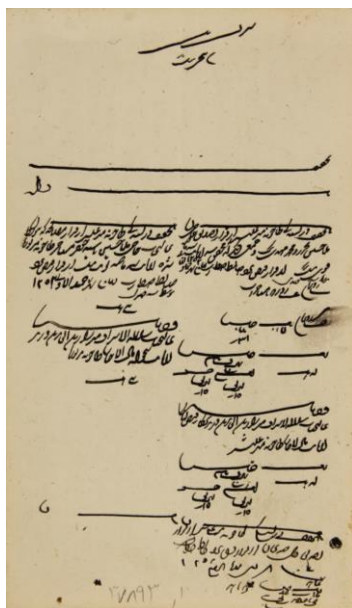
طاحونه‌ها برای استمرار فعالیت خود به‌شدت تابع شرایط اقلیمی و تأمین منابع آبی بودند. در این میان، مسئله

خشکسالی در زمره مهم‌ترین مشکلات قرار داشت؛ به‌ویژه آنکه روستاییان، زارعان و آسیابانی که در این طاحونه‌ها به فعالیت اشتغال داشتند، درواقع مالکیتی بر طاحونه و مزارع پیرامون آن نداشتند و صرفاً مستأجرانی بودند که کوچک‌ترین تغییرات طبیعی و اقتصادی و همچنین تغییر در نوع سیاست‌های آستان قدس رضوی در قبال آنان می‌توانست این قشر را به‌شدت آسیب‌پذیر کند. مطالعه اسناد مربوط به طرق نشان می‌دهد که تنها مورد ثبت‌شده خشکسالی که در مزرعه طرق رخ داده و زارعان را با مشکلات اقتصادی عظیمی مواجه کرده است، به سال ۱۱۰۳ ق. تعلق دارد. از آنجا که آسیاب‌های طرق در درون همین مزرعه قرار داشتند، طبیعتاً از پیامدهای این خشکسالی در امان نماندند (sakmagh, 32445; 3). این رویداد، اگرچه در سال‌های پایانی حکومت صفوی در منطقه طرق خراسان رخ داده و از نظر زمانی با دوره قاجار، که قلمرو زمانی پژوهش حاضر است، تناسب ندارد، اما توجه به نوع مشکلات زارعان طرق ناشی از این خشکسالی عظیم، درخواست آنان برای تخفیف‌های مالیاتی از امانا و متولیان آستان قدس رضوی و بازخورد این درخواست‌ها از سوی متولیان وقت آستانه، می‌تواند گویای مشکلات مشابه در خشکسالی‌های بعدی،

ازجمله خشکسالی سال ۱۲۸۸ق.، باشد. در بخشی از این عریضه، رعایای کشاورز میزان خسارت ناشی از خشکسالی را یکصد و پنجاه خروار غله، شامل ۱۲۰ خروار گندم و ۲۰ خروار جو، ذکر کرده و همین امر آنان را ناگزیر به درخواست تخفیف در مالیات و مال‌الصلح قرارداد اجاره کرده است (sakmagh,32445, p. 1). آستان قدس رضوی در پاسخ به این عریضه، آنان را به مبلغ یک تومان و پنج هزار دینار مشمول تخفیف مالی نمود (sakmagh,32445, pp. 3-4).

در دوره قاجار، مشکلات طاحونه‌های طرق نیز ادامه یافت. در این دوره، خراسان در سال ۱۲۸۸ق. شاهد خشکسالی و قحطی عظیمی بود که پیامدهای متعددی، ازجمله افزایش چندبرابری قیمت گندم، افزایش مرگ‌ومیر در مناطق شهری و روستایی، کاهش شمار زائران خراسان، مهاجرت، فروش دختران خانواده‌های بی‌بضاعت نواحی مرکزی و جنوبی خراسان به خانواده‌های متمول ایالات شمالی و غیره، به همراه داشت و موجب گسترش ابعاد بحران اقتصادی و تغییر توازن جمعیت و ثروت شد (Daneshyar, & Kazembeyki, 2015). همچنین، مطابق اخبار مطبوعات دوره قاجار، ازجمله دیگر معضلاتی که به‌طور مستقیم بر منطقه طرق و زراعت املاک آن تأثیر گذاشت و

خسارت‌های جبران‌ناپذیری از نظر انسانی و اقتصادی به دنبال داشت، سیل عظیم سال ۱۳۰۳ق. در مشهد و طرق بود. درواقع، به علت پرشدن خندق‌های اطراف مشهد، این سیل مهار نشد و به روستاها و اراضی پیرامون، ازجمله طرق، نفوذ کرد و املاک بسیاری از آستان قدس رضوی در این منطقه آسیب دید (Seyed Ghotbi, 2019, p. 655). با توجه به نبود اسناد مربوط به طاحونه‌های طرق در ارتباط با خشکسالی سال ۱۲۸۸ق. و سیل سال ۱۳۰۳ق.، تحلیل تأثیر مستقیم این دو رویداد بر طاحونه‌ها در این بخش با محدودیت مواجه است. بااین‌حال، شاید بتوان به‌طورکلی فرسودگی و تخریب این طاحونه‌ها در طول زمان را، که گاه سبب تعطیلی و وقفه‌هایی در روند فعالیت آن‌ها می‌شد، مهم‌ترین شکل از معضلات طاحونه‌های طرق در این دوره دانست. نخستین سیاست اقتصادی آستان قدس رضوی در قبال این تعطیلی‌ها معمولاً اعطای تخفیف به مستأجران خود بود. به‌عنوان نمونه، می‌توان به تخفیف ۸۰۰ دینار در بخش نقدی اجاره و سه من و ۳۱ سیر جنس، که معمولاً گندم و جو بود، بابت ۵۰ روز تعطیلی طاحونه میرعلیشیر به سیدمهدی، مستأجر این طاحونه، در سال ۱۲۵۲ق. اشاره کرد (sakmagh,37893, p. 1) (تصویر ۵).

تصویر ۵: تخفیف به مستأجران طاحونه میرعلیشیر موقوفه آستان قدس رضوی به‌واسطه تعطیلی (sakmagh,37893, p. 1)

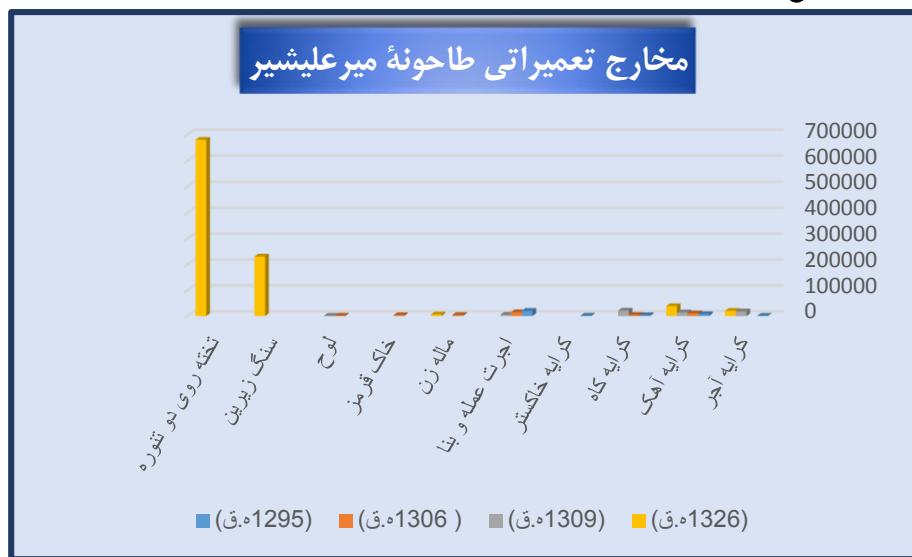
رضوی و هزینه‌های کلی تعمیراتی از سوی امنای وقف آستان قدس رضوی که در قالب برات، مطابق تعهدات آنان پرداخت می‌شد، مصداقی بر این مدعاست. به‌منظور اینکه در یک نگاه جامع بتوان هزینه‌های مخارج تعمیراتی طاحونه میرعلیشیر، میرشیخم و ایوان و مورچه‌خورت را در سال‌های مختلف رصد و مورد مقایسه کمی قرار داد، در ادامه جدول‌ها و سپس نمودارهایی از این اطلاعات مستخرج از اسناد، به تفکیک سال و نام طاحونه آورده می‌شود.

در مواردی، تعهداتی از این مستأجران گرفته می‌شد، همچون تعهد پرداخت مطالبات کربلایی خدابخش سنگ‌بر از بابت سنگ طاحونه میرعلیشیر در ۱۲۹۱ق ([sakmagh,14065, p. 2](#)). این قبیل تعهدنامه‌ها تا حد زیادی در کوتاه‌مدت می‌توانست مستأجران را از فشارهای مالی رهایی بخشد. در مرحله بعد، اقداماتی بود که به‌طور عملی در جهت تعمیر طاحونه‌ها صورت می‌گرفت. مطالعه و بررسی سندهای متعدد و فراوان کمی در خصوص هزینه‌های جرئی تعمیراتی از سوی مستأجران آستان قدس

جدول ۲: مخارج تعمیراتی طاحونه میرعلیشیر ([sakmagh,30459, p. 2;13111, p. 3;130502, p. 1;12857, p. 1](#))

مخارج تعمیراتی طاحونه میرعلیشیر				
مصلح کاربردی	1295ق	1306ق	1309ق	1326ق
کرایه آجر	1000 دینار	-----	18000 دینار	20000 دینار
کرایه آهک	7500 دینار	10000 دینار	14000 دینار	38000 دینار
کرایه کاه	3000 دینار	4000 دینار	21000 دینار	-----
کرایه خاکستر	1500 دینار	-----	-----	-----
اجرت عمله و بنا	20000 دینار	15000 دینار	5000 دینار	-----
ماله زن	-----	4000 دینار	-----	6000 دینار
خاک قرمز	-----	3000 دینار	-----	-----
لوح	-----	1500 دینار	1000 دینار	-----
سنگ زیرین	-----	-----	-----	230000 دینار
تخته روی دو تنوره	1000 دینار	-----	18000 دینار	680000 دینار
جمع	۲۴۰۰۰ دینار	۲۷۵۰۰ دینار	۷۷۰۰۰ دینار	۹۷۴۰۰۰ دینار

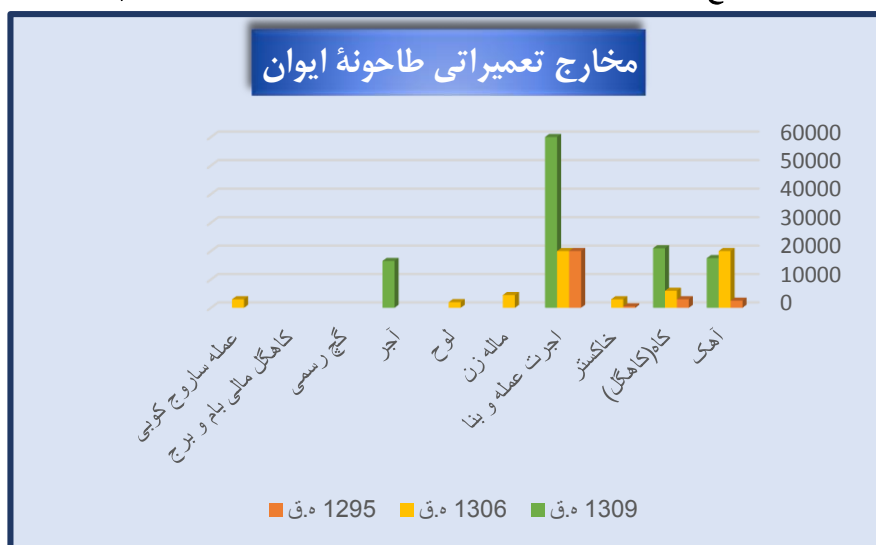
نمودار ۲: مخارج تعمیراتی طاحونه میرعلیشیر در ۱۲۹۵ق، ۱۳۰۶ق، ۱۳۰۹ق، ۱۳۲۶ق (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

جدول ۳: مخارج تعمیراتی طاحونه ایوان (sakmagh,13111, p. 3;130502, p. 1;12857, p. 1)

مخارج تعمیراتی طاحونه ایوان			
مصارف کاربردی	1295ق	1306ق	1309ق
آهک	دینار 2500	دینار 20000	دینار ۱۷۵۰۰
کاه (کاه‌گل)	دینار ۳۰۰۰	دینار 6000	دینار ۲۱۰۰۰
خاکستر	دینار ۵۰۰	دینار ۳۰۰۰	-----
اجرت عمه و بنا	دینار ۲۰۰۰۰	دینار ۲۰۰۰۰	دینار ۶۰۰۰۰
ماله زن	-----	دینار ۴۵۰۰	-----
لوح	-----	دینار ۲۰۰۰	-----
آجر	-----	-----	دینار ۱۶۵۰۰
گچ رسمی	-----	-----	-----
کاه‌گل مالی بام و برج	-----	-----	-----
جمع	دینار 26000	دینار ۵۵۵۰۰	دینار 115000

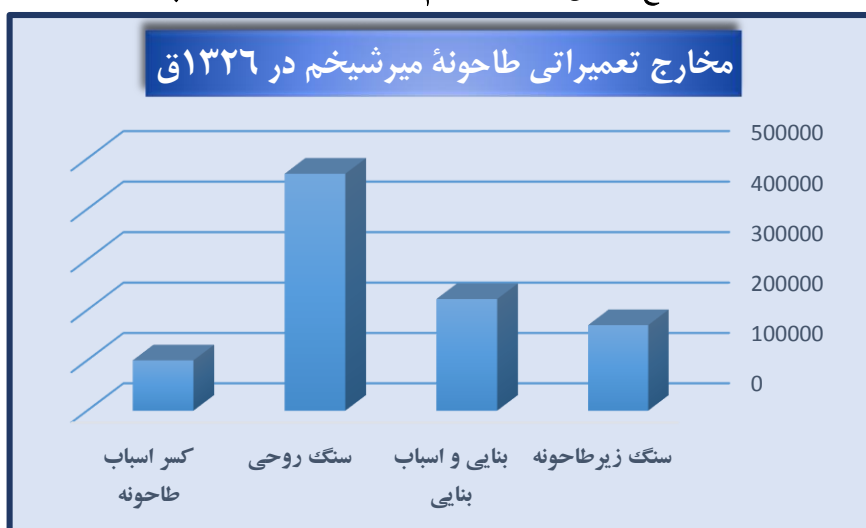
نمودار ۱: مخارج تعمیراتی طاحونه ایوان در ۱۲۹۵ق، ۱۳۰۶ق، ۱۳۰۹ق (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

جدول ۴: مخارج تعمیراتی طاحونه میرشیخم در ۱۳۲۶ق ([sakmagh,30459, p. 1](#))

مخارج تعمیراتی طاحونه میرشیخم در ۱۳۲۶ق	
سنگ زیرطاحونه	دینار ۱۷۰۰۰
بنایی و اسباب بنایی	دینار ۲۲۲۰۰
سنگ روحی	دینار ۴۷۰۰۰
کسر اسباب طاحونه	دینار ۱۰۰۰۰
جمع	دینار ۹۶۲۰۰

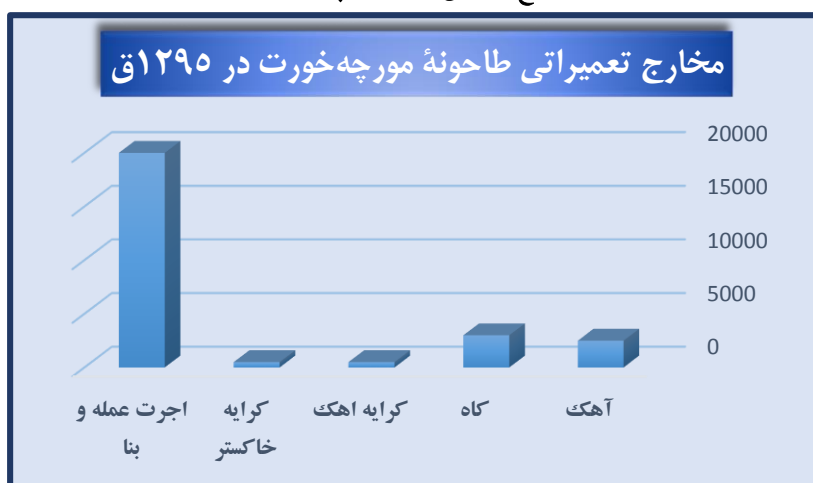
نمودار ۴: مخارج تعمیراتی طاحونه میرشیخم در ۱۳۲۶ق (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

جدول ۵: مخارج تعمیراتی طاحونه مورچه‌خورت در ۱۲۹۵ ق (sakmagh, 12857, p. 1)

مخارج تعمیراتی طاحونه مورچه‌خورت ۱۲۹۵ ق	
آهک	۲۵۰۰ دینار
کاه	۳۰۰۰ دینار
کرایه آهک	۵۰۰ دینار
کرایه خاکستر	۵۰۰ دینار
اجرت عمه و بنا	۲۰۰۰۰ دینار
جمع	۲۶۵۰۰ دینار

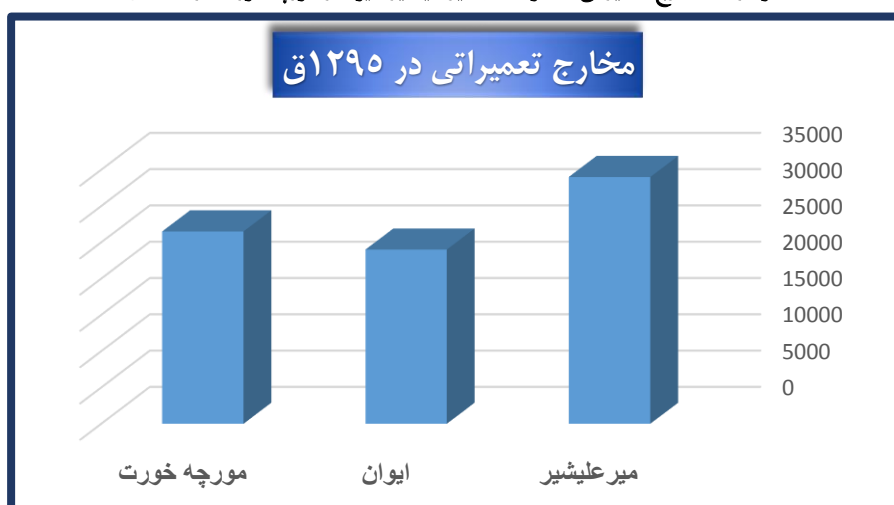
نمودار ۳: مخارج تعمیراتی طاحونه مورچه‌خورت در ۱۲۹۵ ق

۱۳۰۹ ق، ۱۳۲۶ ق) مورد تعمیر قرار گرفته‌اند، به‌طوری‌که در ۱۲۹۵ ق طاحونه‌های میرعلیشیر، ایوان و مورچه‌خورت تعمیراتی در آن‌ها صورت پذیرفته و هزینه‌ها تقریباً در این سه طاحونه یکسان بوده‌اند (نمودار ۵).

مطابق جداول ۲-۵، هزینه‌های صورت گرفته در تعمیرات طاحونه‌های طرق را آجر، آهک، کاه، خاکستر، اجرت عمه و بنا و هزینه سنگ‌های آسیاب را شامل می‌شود. مطابق اسناد موجود در آستان قدس رضوی در دوره فوق‌الذکر، طاحونه‌های طرق در چهار نوبت (۱۲۹۵ ق، ۱۳۰۶ ق،

نمودار ۵: مخارج تعمیراتی طاحونه‌های میرعلیشیر، ایوان و مورچه‌خورت در ۱۲۹۵ ق

طاحونه که در چهار نوبت مورد تعمیر و مرمت واقع شده‌اند، نسبت به سایر طاحونه‌ها فرسوده‌تر و نیازمند تعمیرات بیشتری بوده‌اند.

در ۱۳۰۶ ق و ۱۳۰۹ ق طاحونه میرعلیشیر و ایوان مورد تعمیرات جزئی قرارگرفته‌اند و هزینه تعمیراتی آن‌ها تقریباً یکسان بوده است که احتمالاً نشان می‌دهد بنای این دو

نمودار ۶: مخارج تعمیراتی طاحونه‌های میرعلیشیر و میرشیخم در ۱۳۲۶ ق

نتیجه‌گیری

طرق و طاحونه‌های آن، شامل میرشیخم، میرعلیشیر، کلوخ، ایوان و مورچه‌خورت، با قدمتی حدوداً چهارصدساله، علاوه بر ایفای کارکرد اصلی خود در تأمین آرد برای تولید نان، به‌ویژه در منطقه طرق، در میان موقوفات آستان قدس رضوی، به‌خصوص در دوره قاجار، نقش مهمی داشتند. مردم منطقه طرق در دوره قاجار، با وجود برخورداری از زندگی سخت‌تر و ساده‌تر در مقایسه با زندگی شهری، با توجه به اقلیم منطقه و از طریق مدیریت و کنترل منابع آبی موجود و با یاری آستان قدس رضوی، آسیاب‌های آبی متعددی در این منطقه ساختند. این آسیاب‌ها توانستند هم‌زمان با تحول در روابط تقسیم کار میان زنان و مردان در جامعه کوچک طرق، زمینه را برای ایجاد حرفه‌های جدید فراهم آورند. با ایجاد و گسترش طاحونه‌ها، عرصه برای تمرکز بیشتر زنان بر سایر فعالیت‌ها، ازجمله فرش‌بافی، نخ‌ریسی، ریسمان‌بافی، قالی‌بافی و غیره، و نیز مشارکت بیشتر آنان در فعالیت‌های دامداری و کشاورزی فراهم شد. چرخه اقتصادی ایجادشده به‌واسطه ساخت آسیاب‌های آبی، ضمن تأمین گندم و آرد منطقه، موجب گسترش ارتباطات تجاری و اقتصادی با مناطق هم‌جوار، ازجمله مشهد و مجموعه آستان قدس رضوی، شد

مطابق جداول ۲ و ۵، در سال ۱۳۲۶ ق، دو طاحونه اصلی طرق، یعنی میرعلیشیر و میرشیخم، مورد تعمیرات اساسی قرار گرفتند و سنگ‌های طاحونه مرمت و تعویض شدند. هزینه نسبتاً زیادی نیز صرف این تعمیرات شد که در هر دو طاحونه تقریباً یکسان و به یک نسبت بود (نمودار ۶). همچنین، بررسی نمودارهای ۱ تا ۴ نشان می‌دهد که مصالحی از قبیل آجر، آهک، کاه و غیره، سهم اندکی از هزینه‌ها را به خود اختصاص داده‌اند و عمده هزینه‌ها مربوط به اجرت و تعمیر و تعویض سنگ‌ها بوده است. مطالعه و بررسی این نمودارها در بخش هزینه طاحونه‌های طرق، که تحت نظارت آستان قدس رضوی در دوره قاجار صرف عمران و رفع نواقص آن‌ها می‌شد، نشان می‌دهد که با وجود نابسامانی‌ها و کاهش نسبی سطح درآمدی آستانه مقدس رضویه در دوره قاجار، طاحونه‌ها به علت نقش مهم خود در تأمین نان و، از سوی دیگر، به‌عنوان یکی از موقوفات اجاره‌ای باثبات، از نظر اقتصادی برای آستان قدس رضوی اهمیت داشتند. بنابراین، مکاتبات دیوانی نشان می‌دهد که متولیان آستانه، با وجود تلاش برای صرفه‌جویی در هزینه‌ها، آماده همکاری سریع و به‌موقع مالی با مستأجران برای رفع نواقص عمرانی طاحونه‌ها، به‌ویژه طاحونه‌های طرق، بودند.

و نقش مهمی در ارتقای معیشت ساکنان منطقه و تداوم سکونت و رونق اقتصادی آن ایفا کرد.

از آنجاکه درآمد حاصل از طاحونه‌های طرق منبعی برای ایجاد ثروت و درآمدی باثبات از نظر اقتصادی بود، برخی مالکان شخصی، آن‌ها را از مالکیت شخصی خارج و به موقوفه تبدیل کردند و این موقوفات به تدریج وقف آستان قدس رضوی و مدارس شدند. بررسی اسناد نشان می‌دهد که مستأجران طاحونه‌ها عمدتاً از میان آسیابانان و افراد شاغل در این حرفه انتخاب می‌شدند. همچنین، مدیریت این طاحونه‌ها از طریق اجاره و نیز شرایط طبیعی و اقلیمی، از جمله مجاورت با رودخانه طرق، که زمینه‌ساز تأسیس و گسترش این طاحونه‌ها بود، نقش مهمی در استمرار حیات آن‌ها داشت؛ به طوری که اگر آستان قدس رضوی و نظارت متولیان و امنای آن بر اجرای تعهدات طرفین، یعنی مالک و مستأجر، همچنین انجام تعمیرات سریع و به موقع و اعطای تخفیف‌ها و انعطاف‌های مالی آستانه در مواجهه با مستأجران این طاحونه‌ها وجود نداشت، کارکرد آن‌ها دچار اختلال می‌شد و در کوتاه‌مدت به تعطیلی می‌انجامید؛ امری که نه به نفع روستاییان طرق و نه به نفع آستان قدس رضوی بود. معمولاً مدت اجاره طاحونه‌ها سه سال و مال الاجاره آن‌ها متنوع و متفاوت بود، اما شکل عمده اجاره، نقدی و در پایان هر سال دریافت می‌شد. هرچند طاحونه‌های طرق از نظر قدمت به دوره صفویه بازمی‌گردند، به علت کارکرد روزانه، قدمت و عوامل دیگر، در طول دوره قاجار در بسیاری از موارد دچار تخریب و فرسودگی شدند و به اقدامات عمرانی سریع نیاز داشتند تا از وقفه و تعطیلی فعالیت آن‌ها جلوگیری شود.

به لحاظ درآمدی، در اسناد موجود گزارش‌های منظم و دارای توالی سالیانه از طاحونه‌های طرق وجود ندارد تا بتوان با اتکا بر آن‌ها و با رویکردی تطبیقی، وضعیت این طاحونه‌ها را بررسی کرد. با این حال، بر اساس اسناد موجود و گزارش‌های پراکنده از میزان مال‌الصلح و جمع و خرج‌های طاحونه‌های طرق که در قالب درآمدها گزارش شده‌اند، می‌توان دریافت

که این درآمدها در دو بخش نقدی و جنسی بوده‌اند. درآمدهای غیرنقدی در قالب آرد گندم خبازپسند و آرد جو و گاهی نیز به صورت توأمان، نقدی و جنسی، دریافت می‌شدند و وجه اجاره نیز به صورت توأمان پرداخت می‌شد. پرداخت مال‌الاجاره‌ها به شکل نقدی و گاه جنسی، متناسب با مورد اجاره و میزان بهره‌وری آن، صورت می‌گرفت؛ اما در مورد طاحونه‌ها که مورد اجاره، تولیدکننده محصول بود، پرداخت‌ها به صورت جنسی انجام می‌شد. بر اساس اسناد، طاحونه‌های طرق در چهار نوبت، در سال‌های ۱۲۹۵ق.، ۱۳۰۶ق.، ۱۳۰۹ق. و ۱۳۲۶ق.، مورد تعمیر قرار گرفتند؛ به طوری که در سال ۱۲۹۵ق. هزینه تعمیرات انجام شده در طاحونه‌های میرعلیشیر، ایوان و مورچه‌خورت تقریباً یکسان بود.

بیشترین هزینه‌های مربوط به این طاحونه‌ها در اسناد، به صورت کمی و دقیق، با ذکر مصالحی از جمله آهک، خاکستر، سنگ طاحونه، خاک قرمز، کاه و غیره و نیز تعداد بنا ثبت و ضبط شده است. همچنین، گزارش برآورد تعمیرات، با ذکر ماه و سال، باید به اطلاع متولی وقت آستان قدس رضوی می‌رسید. مطابق شروط اجاره طاحونه‌های وقفی طرق در دوره قاجار، آستان قدس رضوی صرفاً در قبال هزینه‌های تعمیرات کلی تعهد پرداخت داشت. در مقابل، هزینه تعمیرات جزئی بر عهده شخص مستأجر بود که البته این هزینه‌ها نیز باید در قالب گزارش برای آستان قدس رضوی ارسال می‌شد. در سال ۱۲۸۸ق.، خراسان با خشکسالی و در سال ۱۳۰۳ق.، مشهد و طرق با سیلی عظیم مواجه شدند؛ اما سندی درباره تأثیر این حوادث طبیعی بر روند کارکرد طاحونه‌های طرق موجود نیست. از آنجاکه قحطی، خشکسالی و کم‌آبی از جمله مسائل عمده‌ای هستند که معمولاً بیشترین تأثیر مخرب را بر روند فعالیت طاحونه‌ها دارند، به نظر می‌رسد این حوادث، دست‌کم در کوتاه‌مدت، کارکرد این آسیاب‌ها را از نظر اقتصادی دچار وقفه کرده و موجب کاهش درآمد آن‌ها شده باشند. تخریب و فرسودگی بخش‌های مختلف طاحونه‌های طرق در طول سال‌های

Custodian of Astan Quds Razavi (1334-1335 AH and 1338-1339 AH). *Documentary and Archival Studies Research*, 1(2), 223-250. (In Persian with English abstract). <https://doi.org/10.30481/psa.2023.361509.1019>

Ghazali, I. M. (1954). *Farsi schools* (corrected by A. Eghbal). Tehran, Iran: Ebn Sina Bookstore.

Golestaneh, A. H. (2017). *Mojmal al-Tawarikh*. Tehran, Iran: Tehran University Press.

Juzajni, A. A. (1994). *Tabaghat Naseri*. Vol.1. Tehran, Iran: Donyayeh Ketab.

Kazembeygi, M. A. (2020). Mismanagement in the Qajar Iran: Āstān-i Quds-i Radhawī Organization, Administration of the Shrine of Imam Ridhā (AS), 1916-1918/1334-1335 AH. *Quarterly Journal of Social History Research*, 10(1), 247-272. (In Persian with English abstract).

<https://doi.org/10.30465/shc.2020.27882.1995>

Khanykov, N. V. (1996). *Memoir on the southern part of Central Asia* (A. Yaghmaei & A. Bigonah, Trans.). Mashhad, Iran: Behnashr.

Mehrizi, M. (2011). *Torogh over history*. Qom, Iran: Sahl.

Modarres Razavi, M. T. (1999). *The chronicle of events of Mashhad*. Mashhad, Iran: Islamic Research Foundation of Astane Quds Razavi.

Naghizadeh, M. (2003). The features of water in the Iranian culture and its impact on the formation of environmental space. *Journal of Environmental Studies*, 29(32), 71-92. (In Persian with English abstract). https://jes.ut.ac.ir/article_11090.html

Najafzadeh, A., & Ghasabi Gazkouh, J. (2021). *The economic history of Mashhad from the Naseri Era to the Islamic Revolution*. Mashhad, Iran: Municipality of Mashhad.

Naser al-Din Shah Qajar. (1982). *Khorasan travelogue*. Tehran, Iran: Babak.

متممادی دوره قاجار، ازجمله معضلاتی بود که در برخی سالها گریبانگیر این طاحونه‌ها شد و ضرورت انجام تعمیرات جرئی و کلی را توسط مستأجران و امنای آستان قدس رضوی ایجاب می‌کرد. بررسی اسناد نشان می‌دهد که با وجود هزینه‌های سنگین بنایی، اقدامات سریع و نسبتاً مؤثری برای حفظ و مرمت بنای طاحونه‌ها انجام می‌شد. امروزه، بر اثر کاهش تدریجی آب رودخانه طرق، طاحونه‌های طرق به دست فراموشی سپرده شده‌اند و بدین ترتیب، جای خود را به آسیاب‌های برقی و سپس کارخانه آرد آستان قدس رضوی داده‌اند.

References

Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi(sakmagh):

41045, 41655; 410655; 324445; 37893; 14065; 42578; 38692; 42578; 3045; 913111;130502

;12857; 32445; 41045; 43037; 13725; 30459 Ahmadzadeh, F., Karimian, H., & Talebian, M. H. (2022). Water mills: Socio-economic structure in Hawraman mountain region during Qajar and Pahlavi period. *Social History Studies*, 12(2), 3-26. (In Persian with English abstract).

<https://doi.org/10.30465/shc.2023.42674.2401>

Bal'ami, A. A. M. (1965). *Translation of Tarikh Tabari*. Tehran, Iran: Iranian Culture Foundation.

Boloukbashi, A. (2009). *Living in your own culture and looking at other's culture*. Tehran, Iran: Gol Azin.

Daneshyar, M., & Kazembeygi, M. A. (2015). Famine in Khorasan in 1288 AH: background, process and economic consequences. *History and Culture*, 47(1), 113-135. (In Persian with English abstract). <https://doi.org/10.22067/history.v47i1.41232>

Etemad al-Saltaneh, M. H. (1992). *Khaterat Etemad al-Saltenah Newspaper*. Tehran, Iran: Amir Kabir.

Farabi, Sh. (2023). A comparative study of Zahir al-Islam's economic initiatives, the

(In Persian)
http://ganjineh.nlai.ir/article_2208_eda181e2a929548b120ada05ca0d2486.pdf
 URL
<https://mashhadchehreh.shahraranews.ir>

1:

Nezami Arouzi Samarghandi. (1990). *Chahar Maghaleh*. Tehran, Iran: Amir Kabir.

Papli Yazdi, M. (1985). (Mills that work with aqueduct water), *Journal of Mashhad Faculty of Literature and Human Sciences*, 71, 3-30.

Rafifar, J., Gharbi, M., & Zarghi, M. (2015). Milling and representation of lower classes social relations in rural communities: Investigating mills and milling phenomena at the Hassan Abad Village, Sheshtamad, Sabzevar, Khorasan Razavi, Iran. *Social Studies and Research in Iran*, 4(3), 375-407. (In Persian with English abstract).
<https://doi.org/10.22059/jisr.2015.56199>

Rivière, C. (2006). *An introduction to anthropology* (N. Fakouhi, Trans.). Tehran, Iran: Ney.

Seyed Ghotbi, S. M. (2019). *The news of Khorasan in the periodicals of the Qajar Era*. Vol.1. Gom, Iran:

Talaei, Z., & Samiei, Sh. (2017). *A sign of old Mashhad through historical documents*. Mashhad, Iran: Organization of Libraries, Museums and Documents Center of Astan Quds Razavi.

Velayaati, S., & Kamkar Yazd Nejad, M. (2008). The study of the effects of dams on the quality and quantity of underground water of detrital fan of the lowest area. *Journal of Geography and Regional Development Research Journal*, 6(2), 167-185. (In Persian with English abstract).
<https://doi.org/10.22067/geography.v6i11.4284>

Wilson, A. (1968). *SW. Persia, a political officers diary* (H. Saadat Nouri, Trans.). Tehran, Iran: Vahid.

Yate, C. E. (1986). *Khurasan and Sistan* (Gh. Roshani Zafaranlou & M. Rahbari, Trans.). Tehran, Iran: Yazdan.

Yousefifar, Sh., Mahboub Farimani E., Fatemi Moghaddam, Z. (2016). The relationship between the owner and the tenant in the waghf lands and properties of Astan Quds Razavi in the Safavid Era. *Journal of Historical Studies*, 27(1), 44-66.